

СУБ'ЄКТНО-ЦІННІСНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ТВОРЧОЇ ОБДАРОВАНОСТІ

Процес становлення творчої обдарованої особистості розглядається з позицій суб'єктно-ціннісного аналізу. Обґрунтовується доцільність застосування поняття "суб'єктні цінності" як одиниці дослідження творчої обдарованості.

Поступальний розвиток будь-якої сфери людського життя, науки і техніки визначається діяльністю творчої обдарованої особистості. Саме тому в кризові моменти, вичерпавши резерви технічного прогресу, опинившись перед необхідністю докорінних змін, ми звертаємо погляд на причину всіх цих чудес - людину, її інтелект та творчий потенціал. Тому феномен творчої обдарованості людини, її здібності, талант стають предметом вивчення й осмислення різних галузей науки.

У психології обдарованість розглядають як "...систему, котра включає такі компоненти: біофізіологічні, анатомо-фізіологічні задатки, сенсорно-перцептивні блоки, що характеризуються підвищеною чутливістю, інтелектуальні і мислительні можливості, які дозволяють оцінювати нові ситуації і вирішувати нові проблеми, емоційно-вольові структури, що визначають тривалі домінантні орієнтації на їх штучне підтримання; високий рівень продукування нових образів, фантазія, уява і цілий ряд інших" [6: 90]. Зрозуміло, що просте поєднання перерахованих індивідуально-типологічних і психологічних якостей ще не забезпечує існування феномену обдарованості. Очевидно, існує деякий системоутворюючий фактор, який дозволяє об'єднувати перераховані компоненти обдарованості, синтезувати на їх основі стійку мотивацію активності, виробляти стратегії і тактики творчої діяльності. Невдачі численних спроб тестового відбору потенційно обдарованих дітей з метою подальшого розвитку їх здібностей, яких зазнали зарубіжні та вітчизняні дослідники, спонукають до думки, що основою феномену обдарованості є не зовнішні, а внутрішні чинники, насамперед структурна організація свідомості людини.

Оскільки ми розглядаємо творчу обдарованість як результат взаємодії індивідуально-психологічних особливостей індивіда з об'єктивними умовами його життєдіяльності, як складну внутрішню роботу з перетворення різноманіття значень суспільної свідомості у світ індивідуальних смислів, що забезпечують стійкість інтересів і мотивації творчої діяльності, то виникає потреба в понятті, яке відбивало б сутнісні властивості цієї взаємодії, характер її репрезентації в свідомості людини, її закономірності. Таким, на наш погляд, є поняття цінностей.

Категорія цінностей має неоднакове змістовне наповнення в різних галузях науки. Так, у філософії, визначаючи цінності, автори роблять наголос на їх об'єктивно-суб'єктивній природі. "Явище цінності уявляється феноменом двох різних родів: ціннісними характеристиками предметів, які протистоять людині, і ціннісними уявленнями, що складаються в свідомості людини. Насправді ж, це два полюси одного і того ж відношення: відношення між людиною і предметом," - зазначає О.Г.Дробницький [8: 32]. Більшість же авторів погоджується з визначенням цінностей, запропонованим В.П.Тугаріновим: "Цінності суть ті явища (або сторони, властивості явищ) природи і суспільства, які корисні, потрібні людям як цілі, ідеали чи дійсність" [8: 15]. Отже, аксіологічна проблематика у філософії включає питання ціннісного відображення в масовій свідомості об'єктивних характеристик реальності з одного боку і відображення феноменів масової свідомості в індивідуальній свідомості людини - з іншого. Цінність розглядається як необхідний момент переходу від теоретичних уявлень до практичного ставлення до світу.

У соціології основна увага звертається на роль цінностей у регуляції діяльності. Здравомисловим О.Г. і Ядовим М.В. досліджувались ціннісні орієнтації, які розглядаються як ланка, що поєднує світоглядний і функціональний рівні особистості. Визначаючи поняття "ціннісна орієнтація" як фіксовану в психіці індивіда і соціально обумовлену загальну спрямованість на цілі і засоби діяльності в певних сферах, М.В.Ядов робить наголос саме на праксеологічний аспект відношення "людина - світ".

Останнім часом поняття ціннісних орієнтацій розширилось за рахунок наповнення іншим, в основному, соціально-психологічним змістом. У ньому асимілювались такі поняття, як соціальна установка, аттитюд, спрямованість тощо. Поняття цінності та ціннісні орієнтації часто стали вживатися як синоніми. Спробу термінологічно визначитися зробили естонські соціологи. Зокрема, Ю.Р.Саарнійт, окрім цінностей - зовнішніх за відношенням до людини об'єктів, - виділяє також поняття ціннісні орієнтації та ціннісні уявлення. Під першими розуміються узагальнені схеми певних ціннісних уявлень, котрі функціонують у психіці особистості як відносно самостійні одиниці, що регулюють поведінку в певних сферах діяльності. Ціннісні уявлення - це елементарні одиниці ціннісної свідомості суб'єкта, конкретна думка, що фіксує значимість тієї чи іншої цінності за певними критеріями.

Сукупність ціннісних орієнтацій складає основу диспозиційної системи особистості. Зазначимо, що поняття диспозиції більш релевантне соціологічній теорії, ніж психологічній, з кількох причин. По-перше, воно відображає деяку дискретну точку в розвитку ціннісної сфери як інтеріоризації суспільних цінностей. По-друге, в силу своєї складності (ціннісні орієнтації, соціальні установки, ситуативні соціальні установки тощо) поняття диспозиції відображає різні пласти психічної реальності. По-третє, і це, очевидно, найважливіше, поняття диспозиції характеризує людину не з боку її активності, а з боку реактивності. Диспозиції передбачають не роботу свідомості з планування і осмислення власних дій, а "настроєність сприймати і оцінювати умови діяльності, власну активність і дії інших, а також готовність діяти в певних умовах певним чином" [10: 172].

Поняття цінностей, яке прийшло в психологію з аксіології і соціології, має і власне, суто психологічне коріння. Розвиток людини, за Дільтеєм, - це формування її цінностей. Причому кожному віковому періоду відпо-

відають свої цінності, значимість яких зростає з віком людини. Цінність розглядається Дільтеєм як феномен внутрішнього духовного світу, оскільки "ми досягаємо цінність життєвих відносин, поглядів і ідей, діяльності, вибираючи із цього те, що нам корисно, і створюємо нові цінності в процесі життя. Осягнення цінностей і створення нових цінностей складає сутність душевного життя людини і психічного розвитку" [4: 298].

У психології відносно недавно цінності почали розглядати як феномен індивідуальної свідомості. Під цінностями розуміють усвідомлені смисли, які є найбільш значимими компонентами в структурі свідомості, оскільки визначають головне та відносно постійне ставлення людини до основних сфер життя [1]. Таким чином, цінності - це індивідуально-своєрідні смислові утворення свідомості, які відображають життєву значимість для людини як зовнішніх щодо неї (предметний світ, соціальне оточення), так і внутрішніх явищ (емоції, здібності, світогляд тощо). Система цінностей людини визначає цілісність її особистості, оскільки одним своїм вектором вона спрямована в минуле, на життєвий досвід, а іншим - у майбутнє, виконуючи прогностичну функцію, спрямовуючи активність суб'єкта, визначаючи його життєву позицію.

Отже, цінності відповідають основним вимогам до одиниці психологічного аналізу, що були розроблені Л.С.Виготським [2: т.1]. В.П.Зінченко систематизує ці вимоги, зазначаючи, що одиниця аналізу психічного має бути зв'язною психологічною структурою, мати властивості цілого, яке далі не розкладається, здатність до розвитку і саморозвитку, яка забезпечується включеністю одиниць в процеси життєдіяльності. Вказуючи, що Л.С.Виготський вважав спосіб аналізу з допомогою одиниць, на відміну від елементного аналізу, ефективним засобом вивчення складних динамічних систем, В.П.Зінченко пише, що такий аналіз "...дозволяє розкрити прямий рух від потреби і спонукань людини до певного напрямку її мислення і зворотній рух від динаміки думки до динаміки поведінки і конкретної діяльності особистості" [5: 121].

При реалізації суб'єктного підходу на перше місце виходить не питання способів суспільного виробництва та інтеріоризації цінностей, а питання особливостей їх буття в індивідуальній свідомості, спосіб їх взаємодії з уже існуючими там цінностями та іншими психічними утвореннями. Тому, на наш погляд, доцільно було б вживати термін суб'єктні цінності, підкреслюючи цим, що мова йде про цінності індивідуальної свідомості. На відміну від ціннісних орієнтацій, які відображають аксіологічні аспекти взаємодії свідомості та діяльності, де остання є вирішальним, іззовні детермінуючим чинником, у понятті суб'єктні цінності підкреслюється факт відносно самостійного, не пов'язаного з актуальною ситуацією існування цінностей як таких конструктів свідомості, що визначають самоактивність людини.

Отже, вживаючи термін суб'єктні цінності, ми не лише підкреслюємо моменти активності людини як суб'єкта соціальних відносин, суб'єкта діяльності, суб'єкта власного психічного розвитку чи суб'єкта життєдіяльності, але й робимо спробу відмежуватися від узвичаєного у соціологічній і соціально-психологічній літературі розуміння цінностей.

Як структурний компонент свідомості, суб'єктні цінності, на відміну від особистісних цінностей, про які пише Б.С.Братусь [1], з розвитком свідомості поступово набувають онтологічного статусу, стають відносно незалежними від соціального середовища та форм діяльності; вони є показниками індивідуальності та цілісності людини, утворюючи суб'єктно-ціннісне ядро свідомості. Особливо це показово, коли йдеться про творчо обдаровану особистість. Таке розуміння терміну суб'єктні цінності, на наш погляд, дасть змогу уникнути редукції в трактуванні основної функції цінностей як орієнтувальної за схемою "стимул-свідомість-реакція", котра повною мірою не відображає особистісної значимості ціннісно-смислових утворень та їх екзистенційної незалежності.

Суб'єктні цінності - це внутрішні інтенції людини. Тут вже не йдеться про те, чи вони визнаються чи ні, є фактичними чи лише теоретичними тощо. Вони співвідносяться з глибинними потребами людини, окреслюючи моральнісні і діяльнісні рамки, в яких задоволення цих потреб не загрожувало б цілісності її ціннісної свідомості. При опредмеченні потреби людина йде не від предмету (як мотиву, стимулу), а від потреби, яка є результатом взаємодії життєвого досвіду у вигляді суб'єктних цінностей із оцінкою актуальної ситуації і можливостей її розвитку. В цьому контексті суб'єктними цінностями можна вважати такі ціннісні уявлення, які є відображенням у свідомості людини результату узгодження її потреб та її цінностей.

Як інтегральне утворення, що концентрує в собі у трансформованому вигляді природні задатки індивіда, життєвий досвід особистості, життєві перспективи людини як суб'єкта життєдіяльності, суб'єктні цінності складають і змістову сторону свідомості, і її динамічну сторону. Вони існують як певне семантичне поле, набуваючи вербалізованих форм лише в міру їх актуалізації як змістів мислительної діяльності в процесі вирішення конкретної життєвої задачі.

При вивченні такого унікального явища, як творча обдарованість, видається неможливим зводити цінності досліджуваних до одного знаменника, абстрагуючись від мотивів і вчинків конкретних людей. Ціннісна сфера реальної людини завжди має свою індивідуальну історію розвитку і власне змістове наповнення. Крім того, ціннісна свідомість людини неповторна і в плані семантичної організації. Кожна людина послуговується тільки їй притаманним набором засобів для вербалізації ціннісних змістів свідомості. Одне і те ж слово для різних людей має неоднакове, іноді зовсім протилежне, значення. "Абсолютна розрізненість свідомостей, плюралізм, що не піддається об'єднанню, складає психологічний закон... Найгірше, що може зробити психолог,- це почати тлумачити природу персональних свідомостей, позбавивши їх індивідуальної цінності" [3: 59].

Суб'єктно-ціннісний аналіз передбачає застосування індивідуально - психологічного підходу до вивчення творчо обдарованої особистості. Це не суперечить пошуку спільної, єдиної бази, яка певним чином пояснює наявність феномену обдарованості. Не підлягає сумніву, що кожна з творчо обдарованих людей - індивідуальність, неповторна і унікальна особистість. Пошуки ж типового у них можуть іти лише в напрямку, наміченому

Б.Г.Додоновим, який вважав, що типовість - частіше за все результат феномену проникнення, дякуючи якому, одне із прагнень особистості поєднує інші її прагнення, “гасячи” їх конкуренцію і ведучи за собою в своєму розвитку. Як зазначалось вище, феномен творчої обдарованості визначається особливостями структурної організації її свідомості, зокрема ціннісно-смыслового ядра. Отож саме структурні особливості функціонування суб’єктних цінностей і визначають типове в особистості творчо обдарованих людей.

Отже, визнаючи, що саме свідомість людини постає як інтегратор суб’єктних цінностей, ми можемо говорити про ціннісну свідомість як джерело саморуху і саморозвитку, як джерело суб’єктності. Формуючи власну систему цінностей, людина надіється бути визнаною суспільством як її носій. Тут, безумовно, дуже важливим чинником є ціннісні характеристики наближеного оточення, те, які саме люди є референтними в плані репрезентації в індивідуальній свідомості суспільних норм. Не менше значення мають і особливості соціальної перцепції індивіда та його інтелекту. Здатність до антиципації, притаманна творчо обдарованим людям, перетворює на закономірність показану О.Г.Дробницьким особливість існування ідеалів в індивідуальній свідомості, згідно з якою ідеали відриваються в свідомості людей від того об’єктивного процесу, котрий складає їх реальний зміст, і починають протистояти дійсності як те, що повинно бути, на протигагу тому, що є насправді. Таким чином, у свідомості пересічних (необдарованих) людей завжди має місце своєрідний подвійний ціннісний стандарт. З одного боку - є високі моральні цінності та ідеали, а з іншого – інколи діаметрально протилежні соціальні очікування групи включення. Останні, як правило, і визначають реальну мотивацію життєвих вчинків.

Результати наших експериментальних досліджень показали, що обдаровані люди орієнтуються не стільки на застигли, консервативні норми найближчого оточення, скільки на загальні тенденції розвитку моралі. Це допомагає їм долати дисонанс, який виникає між декларованим у суспільній свідомості положенням про творчість як духовну, а тому вищу цінність і наявную, здебільшого споживацькою, спрямованістю найближчого оточення. Таким чином, застосування поняття “суб’єктні цінності” дозволяє уникнути термінологічного парадоксу, який притаманний соціологічній концепції ціннісних орієнтацій. Там цінності можуть бути проголошуваними і не визначати реальної поведінки людини. Суб’єктні ж цінності завжди є джерелом не лише внутрішньої активності, але й зовнішньої, предметної діяльності, конкретних вчинків.

Застосування суб’єктно-ціннісного аналізу передбачає звернення до внутрішніх чинників, що визначають творчу активність людини. Однією з найголовніших інтрапсихічних детермінант розвитку обдарованості є потреба у визнанні - одна з найголовніших потреб людини. Такі поняття, як самоствердження, самореалізація, соціальний статус, самоповага характеризують різні сторони її прояву. В.С.Мухіна відзначає, що “...потреба у визнанні ...визначає позитивний хід розвитку особистості; вона орієнтує на досягнення того, що є значимим в культурі, до якої належить дитина” [7: 47]. Рівень розвитку особистості визначається ступенем трансформації її соціальних потреб. Лише в процесі оволодіння соціально схвалюваними діяльностями первісні інстинктові потреби в домінуванні, зверхності (А. Адлер) поступово зростають до потреби у самоствердженні (І. С.Кон), потреби в персоналізації (А. В. Петровський), потреби в самоактуалізації (А. Маслоу). Саме в діяльності здійснюється розвиток свідомості та самосвідомості людини, формується її ціннісна сфера (Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн). Отже, динаміка соціальних потреб особистості, в тому числі і творчо обдарованої, детермінується розвитком її ціннісної свідомості з одного боку та розвитком інструментальних можливостей – з іншого. Очевидно, що розвиток потребової сфери детермінується і віковими рамками, які визначають періоди, сензитивні для перетворення великого обсягу потенційних можливостей в конкретні “опредмечені” потреби. Іншими словами, лише подолавши певний віковий рубіж, людина може спрямувати свої потреби на розвиток того чи іншого виду задатків і здібностей аж до рівня обдарованості.

Наприклад, важливе значення для розвитку технічної обдарованості має підлітковий вік, коли перцептивна, інтелектуальна і моторна сфери людини готові до мислительного і практичного вирішення технічних задач. Роль природних задатків тут полягає в тому, що обдарована дитина успішніше за інших справляється з технічними завданнями. Ситуації успіху, які забезпечують самоствердження підлітка, стають поштовхом для подальшого розвитку здібностей саме в цій сфері. Успішність перших спроб технічної творчості суб’єктивно сприймається як цінність, що допомагає реалізації домагань на визнання. Ціннісне сприймання забезпечує стійку мотивацію. Поступово технічна творчість стає визначальною в плані домагань визнання і статусних очікувань особистості. З іншого ж боку, “життєві плани особистості, обумовлені...її статусом в суспільстві, реалізуються у відповідних віково-ролевим очікуванням видах діяльності, стійка сукупність яких визначає стиль життя особистості” [9: 295].

Необтяженість інтелектуально-рефлексивної свідомості обдарованих людей стереотипами групи включення, орієнтаціями відповідати її очікуванням робить їх спроможними адекватно і продуктивно використовувати свій життєвий досвід для побудови планів майбутнього. Ці плани визначаються системою суб’єктних цінностей, яка, в свою чергу, у випадку обдарованих людей, орієнтована на загальні тенденції духовних цінностей суспільства, а не на нормативно-звичаєве поле найближчого соціального оточення. Отже, однією з визначальних особливостей творчо обдарованої людини є більший ступінь свободи у побудові життєвих перспектив і планів. Експериментально-психологічні дослідження життєвого шляху раціоналізаторів, проведені нами, показують не тільки наявність поширених життєвих планів, починаючи з юного віку, але й дивовижну наполегливість і послідовність у їх реалізації. Суб’єктні цінності, що визначають життєві перспективи людини, дають їй також відчуття власної значимості та незалежності. Стосовно творчо обдарованої особистості повністю підтверджується вислів Г.Олпорта: “Перспектива розвитку, яку я для себе бачу, є сутністю моєї свободи. Свобода закладена в нашій життєвій позиції, в проведенні в життя надії на постійний саморозвиток” [11: 32].

Однією з особливостей ціннісної сфери технічно обдарованих людей є її нерозривний зв'язок з тією діяльністю, в якій обдарованість проявляється. Ступінь взаємопроникнення життєвих стосунків і творчої діяльності в обдарованих дуже високий, і вислів "Життя - це творчість" стосовно них не є поетичним перебільшенням. Система цінностей, що виробляється у стосунках з соціальним оточенням, і цінності, які формуються в процесі активного творчого пошуку, взаємодоповнюючись і взаємозбагачуючись, утворюють якісно нову цінність, котра входить як складова частина в систему "стратегіальної організації свідомості" (В.О.Моляко,1994).

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що основу творчої обдарованості, її внутрішній стержень складає суб'єктно-ціннісне ядро свідомості особистості. З огляду на це реалістичний прогноз формування творчо обдарованої особистості може бути представлений думкою К.Роджерса, який вважає, що універсальні цінності лежать не поза людиною, а в ній самій, тому їх не можна дати, а можна тільки створити умови для їх розвитку. Лише соціальний запит, конкретизований у різноманітних культурних інститутах, як-от: пропаганді, мистецтві, державних установах, соціальних уявленнях про престижність, норми моралі, та й матеріальних стимулах тощо, може створити умови, де полімотивоване, малоімовірне, спонтанне зародження таланту стає закономірністю. В процесі формування обдарованої особистості вирішальним чинником є її власна активність, спрямована на селективну та творчу інтеріоризацію суспільних цінностей, тому при спробах культивування обдарованості шляхом маніпуляцій з індивідуальністю в умовах ціннісного вакууму залишається надіятись лише на випадковість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братусь Б.С. Аномалии личности. - М.: Мысль, 1988. - 301 с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. - М.: Педагогика, 1982-1984.
3. Джемс У. Психология / Под ред. Л.А.Петровской. - М.: Педагогика, 1991.- 368 с.
4. Ждан А.Н. История психологии: Учебник. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - 367 с.
5. Зинченко В.П. Идеи Л.С.Выготского о единицах анализа психики // Психол.журн. - 1981. Т.1. №2. - С. 118-133.
6. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вopr.психол. - 1994. - № 5. - С. 86-95.
7. Мухина В.С. К проблеме социального развития ребенка // Психол.журн. -1980. Т.1. № 5. - С. 43-53.
8. Проблема ценности в философии.- М.- Л.: Наука, 1966.- 261 с.
9. Стил жизни личности. Теоретические и методологические проблемы. - К.: Наукова думка, 1982. - 372 с.
10. Ядов В.А.Социологическое исследование: методология, программа, методы.- М.: Наука,1987. - 248с.
11. Allport G.W. Pattern and growth in personaliti.- N.Y.,1961. - P.32 .

Музика Олександр Леонідович – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка.

Наукові інтереси:

- проблема творчої обдарованості, ціннісні аспекти становлення особистості, психосемантика.